

Magdalena Krzyżanowska

Uniwersytet Śląski w Katowicach

 <http://orcid.org/0000-0001-7341-1335>

Zapis „żałosnego, irlandzkiego dzieciństwa” w dylogii autobiograficznej Franka McCourta

A Record of “Miserable Irish Childhood”
in Frank McCourt’s Autobiographical Dilogy

Abstract: The article aims to analyse and interpret the topic of poverty in the memories of Frank McCourt (*Angela’s Ashes* and *‘Tis*). Using sociological literature by, i.a, Ruth Lister and Zygmunt Bauman, the study presents the biography of the protagonist and his mother, marked by the phenomenon of inherited poverty. Drawing attention to the problem of irony and intertextuality in the literary works, the author argues that language is insufficient to express the experience of poverty and to be individualised from its system. The author of the article puts forward the thesis that the Irish writer’s dilogy is only seemingly of a confessional and personal nature, being more a story about the universal fate of an Irishman, a person affected by the problem of poverty.

Key words: Frank McCourt, memoir, childhood, trauma, poverty

Streszczenie: Celem artykułu jest analiza i interpretacja wątku biedy we wspomnieniach Franka McCourta (*Popiół i żar* oraz *I rzeczywiście*). Korzystając z piśmiennictwa socjologicznego, autorstwa m.in. Ruth Lister i Zygmunta Bauman, studium przedstawia biografię bohatera utworu i jego matki naznaczoną zjawiskiem biedy dziedzicznej. Zwracając uwagę na ironię i intertekstualność w utworach McCourta, akcentuje twierdzenie o niewystarczalności języka do wyrażenia doświadczenia ubóstwa i prób wydobycia się z niego. Autorka artykułu stawia przy tym tezę, że dylogia irlandzkiego pisarza tylko z pozoru ma charakter konfesyjny i osobisty, stanowiąc w istocie opowieść o uniwersalizowanym losie Irlandczyka, osoby dotkniętej problemem ubóstwa.

Słowa kluczowe: Frank McCourt, wspomnienie, dzieciństwo, trauma, bieda

Powieści Franka McCourta *Popiół i żar*¹ oraz *I rzeczywiście*² zyskały na przełomie XX i XXI wieku popularność oraz rozgłos krytyczny (nieodnajdujący jednak odzwierciedlenia w polskim piśmiennictwie literaturoznawczym). Dylogia irlandzko-amerykańskiego pisarza, należąca do czołowej reprezentacji gatunku *mis-lit*³, wywołała wśród odbiorców wiele kontrowersji, związanych zarówno z falsyfikowalnością opisywanych przez autora faktów⁴, jak i z prozatorskim przedstawieniem jego rodzinnego miasta – Limerick⁵. Do tej pory wspomnienia McCourta analizowano ze względu na performatywność tożsamości głównego bohatera⁶, stosowaną w utworach ironię i intertekstualność⁷ oraz ich mimetyczność⁸ i kulturotwórczą rolę w kon-

¹ F. McCourt: *Angela's Ashes*. Scribner, New York 1996. Polski przekład ukazał się w 1999 roku. Zob. F. McCourt: *Popiół i żar. Wspomnienie*. Przeł. H. Pawlikowska-Gannon. Wydawnictwo „Świat Książki”, Warszawa 1999.

² F. McCourt: *Tis*. Simon + Schuster Inc., New York 1999. Polski przekład ukazał się w 2000 roku. Zob. F. McCourt: *I rzeczywiście*. Przeł. H. Pawlikowska-Gannon. Wydawnictwo „Świat Książki”, Warszawa 2000. Obie wymienione książki składają się na fabularną dylogię. Cytując w tekście fragmenty każdej z nich, będę oznaczać numer tomu (I – *Popiół i żar*, II – *I rzeczywiście*) oraz numer odpowiedniej strony.

³ Według Katarzyny Szmigiero utwory te zazwyczaj eksponują tragiczne przeżycia głównego bohatera. Wiąże się to zarówno z pozytywnym odbiorem czytelnicznym (mówiącym o tym, że czytanie o traumach pozwala przepracować własne problemy), jak i negatywnym, kwalifikującym opisywanie krzywd jako objaw ekshibicjonizmu. Por.: Eadem: *Misery lit – A Recent Fad or a Genre with Long-standing Traditions?* „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2018, nr 61, z. 3, s. 16. Zob. także B. O'Neill: *Misery lit... read on*. „BBC News”. [Wydanie internetowe z 17.04.2007]. http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/magazine/6563529.stm [dostęp: 05.04.2022].

⁴ Por. m.in.: E.A. Hagan: *Defining the Object for Struggle: Epistemology in the Age of Autobiography – Frank McCourt, Angela's Ashes and Seamus Deane, Reading in the Dark*. In: Idem: *Goodbye Yeats and O'Neill. Farce in Contemporary Irish and Irish-American Narratives*. Brill Academic Publishers, Amsterdam–New York 2010, s. 23–51.

⁵ Zob. A. Ashworth, G. Ashworth: *Frank McCourt's Limerick: An Unwelcome Heritage?* „International Journal of Heritage Studies” 1998, vol. 4, no 3–4, s. 135–142.

⁶ S. Forbes: *Performative Identity Formation in Frank McCourt's Angela's Ashes: A Memoir*. „Journal of Narrative Theory” 2007, vol. 37, no 3, s. 473–496.

⁷ E.A. Hagan: *Defining the Object for Struggle...*, s. 46–51.

⁸ J.B. Mitchel: *Popular Autobiography as Historiography: The Reality Effect of Frank McCourt's Angela's Ashes*. „Biography” 2003, vol. 26, no 4, s. 607–624.

tekście myślenia o przeszłości Irlandii⁹. W każdej z wymienionych rozpraw zwracano uwagę na autobiograficzny charakter tych utworów oraz weryfikowano założenia paktu autobiograficznego, opartego na autodiegetyczności¹⁰. Ponadto ustalono, iż w wypadku *Popiołu i żaru* oraz *I rzeczywiście* należy mówić o konkretnych zabiegach autofikcjonalizujących prowadzonych w stosunku do przedstawianej przeszłości, motywowanych zarówno wpisana w gatunek wspomnienia kreacyjnością (ponieważ omawiany typ piśmiennictwa „w przeciwieństwie do autobiografii implikuje inwencję”)¹¹, jak i upływem czasu (wypowiada się w nich dorosły mężczyzna wspominający dzieciństwo), „dialogiem pomiędzy samym sobą a własną przeszłością”¹².

Choć o książkach McCourta powstało wiele interesujących opracowań, nietrudno wskazać lukę w badaniach literaturoznawczych, dotyczącą głównego tematu dylogii – biedy. To zastanawiające, że zagadnienie ubóstwa nie zostało dotąd wystarczająco dogłębnie omówione przez badaczy twórczości irlandzkiego pisarza, wszak kontekst niedostatku ekonomicznego jest w jego utworach przedstawiony niezwykle plastycznie. Dzięki wspomnieniom McCourta współczesny czytelnik może poznać obraz biedy doświadczanej w okresie dzieciństwa, co z kolei pozwala na unikalny wgląd w mechanizmy tego zjawiska społecznego oraz na rozpoznanie jego wpływu na rozwój osobowości i dorosłe życie bohatera¹³. Warto przy tym zauważyć, iż rozprawy socjologiczne podkreślają znaczenie kryzysu ekonomicznego dla rozwoju tożsamości osoby dotkniętej nim w dzieciństwie¹⁴. Zdaniem Ruth Lister należałoby nawet mówić o „niszczącym wpływie biedy na rozwój dziecka oraz jego

⁹ E. Pine: *The Remembered Self: Irish Memoir, Past and Present Selves*. In: Eadem: *The Politics of Irish Memory. Performing Remembrance in Contemporary Irish Culture*. Palgrave MacMillan, New York 2011, s. 50–77.

¹⁰ Definicja za: Ph. Lejeune: *Pakt autobiograficzny*. Przeł. A. Labuda. W: Ph. Lejeune: *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*. Red. R. Lubas-Bartoszyńska. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2001, s. 22.

¹¹ E.A. Hagan: *Defining the Object for Struggle...*, s. 24.

¹² S. Forbes: *Performative Identity...*, s. 474.

¹³ Por. R. Lister: *Bieda*. Przeł. A. Stanaszek. Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2007, s. 88–89.

¹⁴ Zob.: R. Walker: *The Shame of Poverty*. Oxford University Press, Oxford 2014, s. 13; P. Dornan, M. Portela: *How Does Where Children Live Affect How They Develop? Evidence from Communities in Ethiopia and Vietnam*. In: *Growing Up in Poverty. Findings from Young Lives*. Eds. M. Bourdillon, J. Boyden. Palgrave Macmillan, London 2014, s. 23–44.

późniejsze wyniki w nauce, szanse na znalezienie pracy, oddziaływanie na zdrowie i zachowanie”¹⁵. Choć niedostatek stanowi jeden z ważniejszych czynników formacyjnych, szczególnie w kontekście dojrzewania, powstało dotąd niewiele badań poddających obserwacji tę zależność, także w zakresie studiów nad reprezentacją kulturową i literacką. Tymczasem, jak twierdzi socjolożka Tess Ridge, „spojrzenie na biedę oczami dziecka dałoby pełniejszy i bardziej pouczający obraz [tego zjawiska – M.K.]”¹⁶.

Krytyczna analiza losów bohatera *Popiołu i żaru* oraz *I rzeczywistości* pozwoli mi nakreślić obraz i mechanizmy działania ubóstwa oraz biedy dziedziczonej¹⁷. Badając historię powieściowego Franka (uznawanego za *porte-parole* autora) oraz jego matki, Angeli, podejmę refleksję nad sposobami realizacji tekstowego obrazu traumy zaniedbania. Warto – jak sądzę – postawić pytanie o to, do jakiego stopnia historia głównego bohatera jest zindywidualizowana, przedstawia jego jednostkowy głos, a na ile stanowi ona uogólnioną ilustrację systemowego wykluczenia społecznego.

Historia Franka – doświadczenia dzieciństwa

Życiorys Franka McCourta obejmuje okres od lat 30. do 70. XX wieku. Najpierw bohater powieści przebywa w Nowym Jorku (do około 6. roku życia, jest członkiem rodziny irlandzkich emigrantów), później przebywa w Dublinie i Limerick (do 19. roku życia), by znów wyemigrować do Stanów Zjednoczonych i powrócić w miejsce swojego urodzenia. Swoją historię narrator spisuje w formie reminiscencyjnej gawędy, jej język zmienia się w zależności od etapu życia,

¹⁵ R. Lister: *Bieda...*

¹⁶ Ibidem, s. 88.

¹⁷ Zjawisko „biedy dziedziczonej” Potoczna i Warzywoda-Kruszyńska objaśniają następująco: „Na dobrobyt następnej generacji ma wpływ to, czy i jakie kapitały otrzymała od swoich przodków oraz to, czy sama uzyskała kapitały. Transfer kapitałów, a tym samym dziedziczenie biedy/dostatku dokonuje się w konkretnych warunkach strukturalnych i kulturowych. Niektóre z nich działają na poziomie rodziny, np. struktura gospodarstwa domowego, styl wychowywania dzieci, płeć dzieci; inne na szczeblu społeczności lokalnej i sąsiedztwa, np. dostępność usług społecznych, na poziomie makro-, to jest całego społeczeństwa, np. normy prawne regulujące dziedziczenie i dostęp do kapitału”. M. Potoczna, W. Warzywoda-Kruszyńska: *Kobiety z łódzkich enklaw biedy. Bieda w cyklu życia i międzypokoleniowym przekazie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2009, s. 26.

który podlega opisowi. Lata dzieciństwa zostały przedstawione językiem zinfantylizowanym, adekwatnym do sposobu postrzegania świata przez dziecko¹⁸. Okres dojrzewania i dorosłości oznaczono kolejnymi zmianami w sposobie prowadzenia narracji; słownictwo, którym posługuje się postać mówiąca, jest bardziej rozbudowane, a perspektywa postrzegania rzeczywistości wielostronna, zawierająca elementy oceny krytycznej i ironicznego dystansu do opisywanych wydarzeń¹⁹.

Problem z uzyskaniem żywności zarysowuje początek biografii bohatera, stanowiąc zarzewie powstającej traumy związanej z poczuciem zaniedbania, niepewnością o dalszy byt. To głód powoduje, że umiera rodzeństwo Franka, rodzice wchodzą w coraz częstsze konflikty (matka zaczyna żebrac na ulicy, a ojciec wpada w nałóg alkoholowy). Choć są to wydarzenia mające niebagatelny wpływ na dalsze życie McCourta, czytelnik nie natrafia na introspektywne opisy wspomnianych sytuacji, ale na zapisy obserwacji otoczenia, rejestrację cudzych zachowań, gestów. Wydaje się przy tym, że głos „fabularnego” dziecka pozostaje zupełnie odłączony od odczuwanych emocji (lub bohater nie do końca potrafi się z nimi skonfrontować). Problem życia w ubóstwie, przedstawiany na przemian zdawkowo i ironicznie (por. I, s. 26, 47), uznaję za główny czynnik determinujący rozwój bohatera. Wychowywane w trudnych warunkach dzieci emigrantów pozostawione są same sobie²⁰, opiekę nad rodzeństwem przejmuje sześciolatek bohater, zmuszony do odnalezienia się w roli rodzica („Gotuję w garnku skwaśniałe mleko, wgniatam do niego trochę czerstwego chleba, nakładam do kubeczka i próbuję karmić bliźniaki. Krzywią się i z płaczem biegną do łóżka mamy. Mama nie odwraca głowy od ściany, więc becząc, wracają do mnie”; I, s. 32).

Decyzja o powrocie do Irlandii nie poprawia warunków życia bohatera; Frank i jego rodzeństwo żebrzą na ulicach, matka ubiega

¹⁸ Sądzę, iż – poza popisaniem się umiejętnością stylizacji – stosując ten zabieg, autor miał na celu nawiązanie relacji z czytelnikiem, poruszenie jego emocji. Chodzi więc o „fabrykowanie głosu dziecka, ze względu na oddziaływanie, jakie taki głos może wyrzucić na czytelnika”. Por. Ph. Lejeune: *Ironiczna opowieść o dzieciństwie: Vallès*. Przeł. S. Jaworski. W: Ph. Lejeune: *Wariacje na temat pewnego paktu...*, s. 94.

¹⁹ Więcej o zależności pomiędzy stylem narracji a etapami dojrzewania bohatera pisze: S. Forbes: *Performative Identity...*, s. 474.

²⁰ O związanej z tym traumie zaniedbania: I. Sikorska: *Dziecięca trauma – psychologiczne konsekwencje dla dalszego rozwoju*. „Sztuka Leczenia” 2014, nr 3–4, s. 64–65.

się o wsparcie materialne w ośrodku pomocy społecznej i w parafii. Wówczas to rodzina McCourtów zostaje uznana za „biedną”²¹, co powoduje, że jest gorzej oceniana przez mieszkańców miasta. Czytelnik może formułować wnioski podobne do tych, które wyprowadza na podstawie analiz socjologicznych Ruth Lister. Osoby ubogie, ubiegające się o wsparcie finansowe ze strony urzędów i instytucji pomocowych, zaczynają być „traktowane w kategorii Innego”, zostają zredukowane do „biernych przedmiotów”, funkcjonują jako „bezbronne ofiary, albo jako szkodliwe widmo leni, próżniaków i ludzi uzależnionych od opieki społecznej”²². Tym samym epizod związany z proszeniem obcych o jedzenie i pieniądze ma dla bohatera *Popiołu i żaru* charakter formacyjny. Zaczyna on wówczas postrzegać biedę jako szersze zjawisko, nie dotyczący jedynie jego bliskich. Refleksja wyprowadzona z własnej biografii zatacza coraz szersze kręgi, stając w końcu *quasi*-analizą socjologiczną:

Pchamy wózek na bogate ulice i aleje, ale kiedy pukamy do drzwi, służące każą nam zmiatać, grożąc sprowadzeniem odpowiedniej służby. Czy to nie wstyd ciągać w zrujnowanym wózku dziecka, który w dodatku cuchnie pod niebiosa? W takim nędznym i brudnym wózku nie zawiozłoby się nawet wieprzka do rzeźni, a to przecież katolicki kraj, gdzie niemowlęta powinno się cenić i utrzymywać przy życiu, żeby przekazywać wiarę z pokolenia na pokolenie.

I, s. 290

Odczuwane przez bohatera wspomnień upokorzenie zostaje odzwierciedlone również w pierwszych relacjach szkolnych chłopca. Powodem do wstydu są dla niego zniszczone buty²³ oraz krytykowane przez nauczycieli amerykańskie i półulsterskie pochodzenie. Opisywani przez McCourta pedagodzy są restrykcyjni, poniżają dzieci, pogłębiając tym samym ich złe samopoczucie („Nauczyciel tłumaczy, że chwalebnie jest umrzeć za wiarę, tata – że chwalebnie jest umrzeć za Irlandię; zastanawiam się, czy w ogóle jest na świecie ktoś, kto chciałby, żebyśmy żyli”, bohater dodaje: „Moi bracia nie żyją, nie żyje też moja siostra, ciekawi mnie, czy umarli za Irlandię

²¹ Przy tym przymiotniku stosuję cudzysłów, aby zaakcentować performatywność aktu nazwania kogoś „biednym”, szerzej opisaną przez Ruth Lister jako „problematyczność słowa na b”. Por. R. Lister: *Bieda...*, s. 142–143.

²² Cyt. za: *ibidem*, s. 153.

²³ O znaczeniu ubioru wśród młodych ludzi dotkniętych ubóstwem zob. *ibidem*, s. 154.

czy za wiare”; I, s. 136). Sądzę, iż to edukacja w katolickiej szkole przyczyniła się do kształtowania krytycznej świadomości bohatera, zaczynającego rozumieć systemowy charakter doznawanego wykluczenia.

Warto zauważyć, że wraz z końcem okresu kształcenia w szkole katolickiej zmienia się styl wypowiedzi McCourta, przechodzącego (by zastosować typologię Susan Forbes) z „Dziecka” w „Dorosłego” na skutek doznanych zranień²⁴. Bohater wydaje się zatem coraz mniej rozczarowany zastaną rzeczywistością, uświadamia sobie wyraźnie, że ubóstwo odbiera mu szansę na rozwój, spełnianie marzeń (por.: „[...] będziemy posłańcami na rowerach rozwożącymi artykuły spożywcze albo pojedziemy do Anglii pracować na angielskich budowach. Nasze siostry będą się zajmowały ich dziećmi, będą im szorowały podłogi, chyba że też wyjadą do Anglii. Wiemy to.”; I, s. 333). Dojrzewający bohater coraz bardziej zdaje sobie sprawę, że stoi „po złej stronie” systemu klasowego²⁵. Podejmuje się szkodliwej dla zdrowia pracy fizycznej przy załadunku węgla, aby wspomóc finansowo rodzinę. Jednak ta, z biegiem czasu, zaczyna się rozpadać; zacierają się granice pomiędzy rolami dzieci i dorosłych. To Frank i jego rodzeństwo opiekują się rodzicami, zarabiają, dbają o zaspokojenie potrzeb związanych z prowadzeniem domu. Brak pieniędzy, głód i złe warunki mieszkaniowe stanowią zarzewie konfliktów pomiędzy członkami rodziny, doprowadzając do stanu „niepewności, braku równowagi, ciągłego deficytu”²⁶.

Niekorzystna sytuacja rodzinna oraz brak perspektyw motywują nastoletniego bohatera do podjęcia decyzji o samotnym wyjeździe do Ameryki. Jednak amerykańska inicjacja bohatera, rozpoczynająca fabułę drugiego tomu wspomnień, wiąże się z kolejnym traumatycznym doświadczeniem. Na statku do Nowego Jorku Frank poznaje księdza deklarującego opiekę nad nim podczas pierwszych dni jego pobytu w Stanach. Przedstawienie pierwszej nocy po przyjeździe do kraju wiąże się z opisem molestowania Franka przez starszego duchownego (I, s. 23–27). Czytelnik wówczas może obserwować proces wchodzenia bohatera w społeczną rolę ofiary, zawstydzonej doznanej traumą nadużycia seksualnego. Frank nie chce opowiedzieć nowym

²⁴ S. Forbes: *Performative Identity...*, s. 478.

²⁵ Kontekst wykluczenia klasowego w *Popiele i żarze* szerzej skomentowano w: H. Farahmandian: *Angela's Ashes: Class Struggle and the Dream of Betterment*. „Research on Humanities and Social Sciences” 2013, vol. 3, no 17, s. 78–82.

²⁶ J. Baudrillard: *Spółczesność konsumpcyjna. Jego mity i struktury*. Przeł. S. Królak. Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2006, s. 55.

znajomym o tym, co go spotkało, sądząc, że nikt mu nie uwierzy, wszak księża w jego opinii kojarzeni są z nienaruszalnym autorytetem moralnym (por. II, s. 72). Wydaje się, że to właśnie doświadczenie wieloletniego zaniedbania, wykluczenia i wzrastania w poczuciu nieważności wywołało w bohaterze pewną bierność (ujawnioną w opisywanej scenie), brak siły do walki o samego siebie, akceptowanie losu osoby nieuprzywilejowanej.

Pierwsze prace zarobkowe, podjęte przez Franka w Stanach, przynoszą mu przede wszystkim upokorzenie („Nigdy nie napiszę do mamy ani do nikogo w Limerick, w jaki sposób żyję tu, na tej ziemi bogactwa – z dwoma dolarami, które muszą mi wystarczyć na tydzień, z łysą głową i bolącymi oczami, z gospodynią, która nie pozwala mi zapalać światła”; II, s. 58). Bohater mimo znajomości mechanizmu biedy klasowej, rozpoznanego jeszcze w Irlandii, wciąż odczuwa wstyd z powodu swojej pozycji społecznej. Można powiedzieć, iż w systemie przydatności społecznej, o którym pisze Michel Foucault²⁷, bohater czuje się wyłomem sprawnie działającego mechanizmu (albo „ludzkim odpadem” – według terminologii Zygmunta Baumana)²⁸. Pomimo późniejszych sukcesów zawodowych, odnoszonych w Ameryce, dorosłe życie mężczyzny jest naznaczone poczuciem bycia gorszym, piętnem, które bohater w pracy socjologicznej Ervina Goffmana opisuje słowami: „Gdy idę ulicą, wydaje mi się, że nie mogę się równać z przeciętnym obywatelem, że wszyscy wytykają mnie palcami”²⁹.

Doświadczenie biedy i cierpień psychicznych „przerosło” Franka; stało się wszechogarniającą, niszczącą go siłą, prowadzącą do „zaniku poczucia własnej wartości, poczucia wstydu lub poczucia winy, niemożności skorzystania z tego, co życie ma do zaoferowania”³⁰. Konsekwencją tychże, zdaniem Zygmunta Baumana, pozostaje u osoby dotkniętej kryzysem ekonomicznym, niezadowolenie i gniew³¹. Wywołane traumami i posiadaniem niskiego statusu społecznego poczucie niższości bohatera doprowadziło do rozpadu jego własnej rodziny, zostawiając go ze świadomością niepowodzenia i porażki.

²⁷ M. Foucault: *Historia szaleństwa w dobie klasycyzmu*. Przeł. H. Kęszycka. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987, s. 89.

²⁸ Z. Bauman: *Życie na przemiał*. Przeł. T. Kunz. Wydawnictwo Literackie, Kraków 2004, s. 51.

²⁹ E. Goffman: *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*. Przeł. A. Dzierżyńska, J. Tokarska-Bakir. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005, s. 49.

³⁰ Z. Bauman: *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy*. Przeł. S. Obirek. Wydawnictwo WAM, Kraków 2006, s. 78.

³¹ Ibidem.

Bieda systemowa w dylogii: opis sceny rodzinnej

Jako chłopiec (i dorosły mężczyzna) Frank zastanawiał się nad tym, czy doświadczenia biedy można było uniknąć. W *I rzeczywistości* konfrontuje on postać matki z wizją dobrobytu. Opis tej sceny obrazuje dobitnie mechanizm biedy dziedziczonej. Jego przejawem jest niemożność wyobrażenia sobie życia w lepszych warunkach³².

Losy matki McCourta stanowią tło rozważań prowadzonych przez głównego bohatera. Zgodnie z fabułą wspomnień kobieta od zawsze żyła biednie i znosiła upokorzenia ze strony swojej rodziny, co narrator odnotował następująco:

Moja matka, z domu Angela Sheehan, wyrosła w slumsach Limerick u boku swojej matki, dwójki braci, Thomasa i Patricka, i siostry Agnes. Nigdy nie widziała swego ojca, bo uciekł do Australii kilka tygodni przed jej urodzeniem. Kiedy miała dziewięć lat, jej edukacja dobiegła końca. Próbowwała potem sprzątań i jeszcze gorszych robót; otwierała nawet drzwi jako pokojówka, ale nie potrafiła się nauczyć koniecznego dygu, więc jej matka oznajmiła: Nie masz do tego głowy, jesteś do niczego.

I, s. 11

Spoglądając na biografię matki z perspektywy współczesnych studiów socjologicznych, można zauważyć, że jej doświadczenie – w tekście miejscami tożsame z losami syna (żebranie, głód) – odpowiada opisowi sporządzonemu przez Magdalenę Środę. Ubodzy, jako grupa społeczna: „Nie mają pracy, domu, za to często mają depresję i poczucie winy, że nie potrafią tej pracy znaleźć, nie mogą żyć na odpowiednim poziomie, są nieporadni, brak im przedsiębiorczości, innowacyjności i ambicji – głównych cnót gospodarki kapitalistycznej”³³. Wydaje się przy tym, że transfer biedy naznacza biografię bohaterki. W wieku dwudziestu kilku lat kobieta przeżywa śmierć głodową własnych dzieci, a pod koniec życia próbę gwałtu małżeńskiego ze strony pijanego męża³⁴. Podobne scenariusze

³² Zob. M. Potoczna, W. Warzywoda-Kruszyńska: *Kobiety z łódzkich enklaw biedy...*, s. 26.

³³ M. Środa: *Wbrew dobrobytowi: ludzkie odpady*. W: Eadem: *Obcy, inny, wykluczony*. Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, Gdańsk 2020, s. 189.

³⁴ Nałóg alkoholowy i wiążące się z nim agresywne zachowania również mają swoje miejsce w historiografii ubóstwa; jak pisze Michel Foucault, czło-

często pojawiają się w życiorysach osób pochodzących z grup wykluczonych ekonomicznie, narażonych na „arbitralną agresję państwa, przemoc na ulicach i w domach”³⁵. To kobiety jednak – jak zaznacza Lister – są bardziej narażone na kontakt z ubóstwem. Mają problem z uzyskaniem pracy, często bywają ekonomicznie zależne od swoich partnerów, wykonują ponadto niepłatną pracę domową (i reprodukcyjną)³⁶. Czytelnik *Popiołu i żaru* oraz *I rzeczywiście* łatwo może zidentyfikować fragmenty biografii Angeli ilustrujące wymienione zjawiska społeczne. Warto zwrócić uwagę, iż bohaterka z jednej strony zdawała sobie sprawę z tego, że problem uwikłania jej rodziny w zjawisko biedy ma charakter systemowy i trwa – w przypadku jej klasy społecznej – od co najmniej pięćdziesięciu lat historii Irlandii³⁷. Z drugiej strony nieustannie obwinała siebie o nieumiejętność zadbania o rodzinę. Taką postawę Stefan Czarnowski opisuje jako antagonistyczną; można stwierdzić, że matka Franka „z punktu widzenia produkcji materialnej i intelektualnej” uważana jest za zbędną, i za taką uważającą się³⁸.

Obecność matki w systemie przekazywania biedy ilustruje opis jej przeprowadzki do nowego domu, mającego stać się szansą na lepsze życie. Wbrew oczekiwaniom Franka, kobieta nie od razu chciała zmienić miejsce zamieszkania, co wynikało z przyzwyczajenia do warunków, w których żyła od zawsze. Jej bierność wobec szansy na poprawę życia wzbudziła w głównym bohaterze gniew i sprowokowała go do obarczenia jej winą za dotychczasowe życie rodziny w biedzie³⁹.

wiek biedny „stał się uogólnionym kandydatem do wszelkich więzień, wszelkich przytułków i kar”. Por. M. Foucault: *Historia szaleństwa...*, s. 84.

³⁵ J. Butler: *O performatywnej teorii zgromadzeń*. Przeł. J. Bednarek. Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2016, s. 33.

³⁶ R. Lister: *Bieda...*, s. 73–79.

³⁷ W kontekście miejsca zamieszkania McCourtów źródeł można szukać już od XIX-wiecznego doświadczenia nędzy chłopskiej, jednak bardziej aktualnym kontekstem historycznym byłyby prawdopodobnie reperkusje pookupacyjne rodziców i dziadków Franka (1919–1921), obejmujące spustoszenia gospodarstw, łapanki, wywóz do brytyjskich obozów koncentracyjnych, ubóstwo i głód. Interesujących opisów tych lat dostarcza: S. Grzybowski: *Historia Irlandii*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [et al.] 2003, s. 282–284.

³⁸ Por. S. Czarnowski: *Ludzie zbędni w służbie przemocy*. W: Idem: *Dzieła*. T. 2: *Studia z historii myśli I ruchów społecznych*. W oprac. N. Assorodobraj, S. Ossowskiego. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1956, s. 186. Cyt. za: M. Środa: *Wbrew dobrobytowi...*, s. 175.

³⁹ Por.: „Zastanawiam się nad głupotą mojej matki; zostaje w slumsie jeszcze minutę dłużej, niż musi. [...] Złościłbym się na nią, dlaczego Michael musi

Po długich namowach zdecydowała się przeprowadzić do wygodniejszego domu, posiadającego łazienkę, ciepłą wodę i ogrzewanie. Przedstawiona przez narratora sytuacja jest interesująca zwłaszcza ze względu na zachowanie kobiety. Frank odkrył bowiem, że matka już wcześniej miała klucze do nowego domu, stopniowo go urządziła i adaptowała do swoich potrzeb. Jednak kiedy nastał czas wyprowadzki, kobieta nie zabrała ze sobą kluczy do drzwi wejściowych nowego budynku, uznając to za argument, by jednak się nie przeprowadzać. Opisane przez narratora zachowanie wydaje się znaczące dla reprezentantów biedy dziedziczonej, przypomina wyuczoną bezradność⁴⁰, polegającą na przyzwyczajeniu się do życia w złych warunkach bytowych i lęku przed zmianami.

Tym, co najbardziej wstrząsa Frankiem, jest przyzwyczajenie matki do życia w nędzy. Pomimo upływu kilku lat od jego wyjazdu, w domu rodzinnym – jak obserwuje – prawie nic się nie zmieniło; teraz to czternastoletni brat zarabia na rodzinę, a brudne materace do spania posypano jedynie środkiem na pchły. Bohaterowie sądzą, że zjawisko biedy – do którego się przyczyniają – musi trwać. Jego istnienie legitymizuje utrwalony porządek społeczny, opisany przez Środę zgodnie ze wzorcem: „elitarna, uporządkowana góra i rozproszony, chaotyczny dół”⁴¹. Przedstawiony przez McCourta niedostatek ekonomiczny stanowiłby więc lustro, w którym – cytując Zygmunta Baumana – „odbijają się historie warstw uprzywilejowanych”⁴².

O zapisie doświadczenia biedy

Po przedstawieniu biografii dorastającego w biedzie Franka oraz jego matki – pokoleniowo borykającej się z problemem ubóstwa – chciałabym skupić się nad sposobem opisanie ich historii. Tym, co wyróżnia traumatyczną opowieść McCourta, jest żartobliwa rama opatrująca tragiczne epizody z jego życia. Żarty narratora mogą prowadzić do wniosku, że – cytując słowa wydawcy zamieszczone

tak wyglądać. Dlaczego nie może mu kupić porządnych rzeczy [...]. Dlaczego musiał rzucić szkołę jako czternastolatek, żeby zmywać naczynia? Gdyby pochodził z Ennis Road albo z North Circular Road, byłby teraz w szkole, grałby w rugby i jeździł na wakacje do Kilkee” (II, s. 134–135).

⁴⁰ M. Ciesielska: *Wyuczona bezradność: jak jej przeciwdziałać i jak sobie z nią radzić?* https://www.spmiejskagorka.pl/pliki/wyuczona_bezradnosc.pdf [dostęp: 27.04.2022].

⁴¹ M. Środa: *Wbrew dobrobytowi...*, s. 175.

⁴² Z. Bauman: *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy...*, s. 15.

na IV stronie okładki książki – „Frank przeszedł tę drogę zwycięsko, dzięki sile ducha, niezwyklej wrażliwości, ale przede wszystkim dzięki posiadającemu moc sprawczą darowi marzenia”⁴³. Czy jednak bohater – którego utożsamiać można przecież z realnie istniejącym mężczyzną, z autorem – tak wyobrażał sobie finał kolei swoich losów? Czy „sprawczy dar marzenia” prowadzi do poczucia gorszości, rozvodu, utraty opieki nad dzieckiem? Wydaje mi się to nieporozumieniem, związanym z nieuważną interpretacją ironii w głosie bohatera (i narratora). O dystansie w stosunku do opowiadanych wydarzeń w dylogii McCourta pisał Edward A. Hagan. Jego zdaniem, stanowi ona głęboko przemyślany projekt, który często niewiele ma wspólnego z wiernym odtwarzaniem wspomnień z przeszłości. W opinii badacza ironia stosowana przez narratora ma na celu wykazanie niemożności wyodrębnienia się jednostki z historii własnego kraju, konieczności obracania się wśród narodowych mitów (o tzw. zielonej Irlandii), zderzania się z pełnym klisz językiem (stąd repetytywność w narracji, podobna do stosowanej w *Czekając na Godota* Samuela Becketta autoreferencjalności)⁴⁴. Nawiązanie do twórcy *Końcówki* nie jest jedynym wyznacznikiem ironii wprowadzanej poprzez intertekstualność. Hagan, powołując się krytycznie na recenzję Roberta F. Foster’a, wykazuje miejsca styczne pomiędzy sytuacjami opisanymi w dylogii McCourta a literaturą irlandzką (postać księdza zainspirowana *Portretem artysty z czasów młodości* Jamesa Joyce’a, dziewczyna, z którą romansuje Frank, stanowiłaby nawiązanie do *All for Hecuba* Michela MacLiammóira, z kolei postać lichwiarki to portret zapośredniczony ze *Zbrodni i kary* Fiodora Dostojewskiego, a więc z literatury powszechnej)⁴⁵. Mnogość nawiązań do znanych utworów literackich wzbudza podejrzenie; wydaje się bowiem, że skoro autobiografia nie jest „przedmiotem estetycznej konsumpcji”, ale „społecznym środkiem międzyludzkiego porozumienia [...]”, mającym wymiar „etyczny, uczuciowy, referencjalny”⁴⁶, propozycja McCourta ma charakter bardziej literacki niż konfesyjny. Jego wspomnienia bardziej

⁴³ F. McCourt: *I rzeczywiście...*, IV strona okładki.

⁴⁴ E.A. Hagan: *Defining the Object for Struggle...*, s. 32. Podobieństwo pomiędzy Beckettem a McCourtem badacz dostrzega również w sposobie prowadzenia narracji. Podczas gdy w sztandarowym dziele dramaturga bohaterowie oscylują wokół słów związanych z „czekaniem” (*waiting*), w opisywanej przeze mnie dylogii główna postać często powtarza ludowe powiedzenia, klisze językowe charakterystyczne dla irlandzkiego obszaru językowego.

⁴⁵ Ibidem, s. 34.

⁴⁶ Ph. Lejeune: *Czy można zdefiniować autobiografię?* Przeł. R. Lubas-Bartoszyńska. W: Ph. Lejeune: *Wariacje na temat pewnego paktu...*, s. 18.

przypominają zatem autobiokopię (formę, w ramach której piszący „bierze odpowiedzialność za swoją intertekstualność”, świadomie wplatając w swój tekst fragmenty cudzych utworów literackich)⁴⁷ aniżeli formę bezpośredniego, osobistego wyznania.

Warto przy tym zwrócić uwagę na sposób, w jaki autor *I rzeczywiście* rozpoczyna swoje reminiscencje:

Kiedy myślę o swoim dzieciństwie, zastanawia mnie to, jak udało mi się przeżyć. Było to, naturalnie, żałosne dzieciństwo, bo nad szczęśliwym dziedzictwem w ogóle nie warto się zastanawiać. Gorsze od normalnego żałosnego dzieciństwa jest żałosne irlandzkie dzieciństwo, a jeszcze gorsze – żałosne irlandzkie dzieciństwo katolickie. Ludzie zawsze chełpią się i biadolą z powodu nieszczęść wczesnych lat swojej egzystencji, ale nic nie może dorównać irlandzkiej wersji tego fenomenu, na który składają się: bieda, niezaradny, złotousty ojciec alkoholik; nabożna, przegrana matka jęcząca przy kominku; napuszeni księża; surowi nauczyciele i Anglicy wraz ze wszystkimi okropnościami, jakie nam wyrządził przez osiem długich stuleci.

I, s. 9

Już pierwsze słowa wspomnienia „ustawiają” narrację bohatera, wpisującego samego siebie w pewnego rodzaju historyczny schemat losów irlandzkich (czy też: irlandzko-amerykańskich). Modelowość doświadczenia Franka sprawia wrażenie dobrze przemyślanego projektu, zgodnie z którym czytelnik nie ma do czynienia jedynie ze „wspomnieniem-ekranem” (spojrzeniem osoby dorosłej na swoje wczesne lata, zafałszowane jego doświadczeniem i dystansem czasowym)⁴⁸, ale z reprezentacją wycinka przeszłości Irlandii (z wątkiem emigracyjnym związanym z wyjazdem bohatera z Limerick do Nowego Jorku). Czytelnik, śledzący zatem losy bohatera McCourta, w procesie lektury odnajduje odniesienia do wydarzeń kulturalnych i historycznych tego kraju od lat 30. do 70. XX wieku. Warto zwrócić uwagę na dysonans poznawczy, jaki ujawnia się pomiędzy oczekiwaną oryginalnością wspomnienia a jego schematycznością, wynikającą z obranej narracji typu *bildung*. Trudno powiedzieć, na ile „własny” jest głos bohatera utworu, a na ile stanowi on próbę

⁴⁷ Por. Ph. Lejeune: *Autobiokopia*. Przeł. W. Grajewski. W: Ph. Lejeune: *Wariacje na temat pewnego paktu...*, s. 219–231.

⁴⁸ Ph. Lejeune: *Miraże dzieciństwa (wersja w tłumaczeniu skrócony)*. Przeł. R. Lubas-Bartoszyńska. W: Ph. Lejeune: *Wariacje na temat pewnego paktu...*, s. 258.

dopasowania się do wcześniejszych opowieści o dorastaniu w biednym, irlandzkim mieście. I choć taka rozbieżność pomiędzy autentycznym wyznaniem a przemyślaną historią „na temat” stanowi cechę charakterystyczną pisania autobiograficznego (wszak odtwarza ono „bieg życia ludzkiego z punktu widzenia terażniejszości [...]. Poszukując w dzieciństwie klucza tożsamości osób dorosłych, używa on opowiadaniom o początkach sztuczną spójność”⁴⁹), wydaje się, że w tym przypadku charakterystyczny początek jest raczej grą literacką niż faktyczną refleksją nad uczuciami towarzyszącymi bohaterowi w najwcześniejszym okresie jego życia.

Przytoczone zabiegi autofikcjonalizujące mają na celu – jak sędzę – wytworzenie przestrzeni dialogu pomiędzy perspektywą dojrzałego pisarza (posiadającego wykształcony warsztat artystyczny) a perspektywą zranionego, strauumatyzowanego dziecka. Jednak to dialogowanie nie pozwala McCourtowi na – charakterystyczną dla wspomnienia – próbę rozliczenia się z przeszłością. Liczne opisy biedy i – co bardziej istotne – refleksje nad jej mechanizmami i schematycznością (związaną z przekazywaniem jej z pokolenia na pokolenie) ilustrują sytuację, w której bohater nie postrzega siebie jako jednostki zdystansowanej w stosunku do systemu ubóstwa, ale wciąż podlega jego oddziaływaniu. Choć zdaniem Hagana *Popiół i żar* oraz *I rzeczywiście* stanowią przede wszystkim powieści naigrywające się z historii, kultury i literatury Irlandii, wzmiankowany pastisz uznaję za mniej istotny niż ekspozycję prywatnego głosu pisarza, przebijającego się pomiędzy opisem kolejnych epizodów emigracyjnej przygody.

Intertekstualne gry i żarty odbieram jako niemożność odnalezienia języka dla opisu wieloletniego, zakorzenionego w dzieciństwie, upokorzenia. Podczas lektury książek McCourta warty uwagi wydaje się zwłaszcza wątek zmagania z internalizacją przekonań społecznych dotyczących biedy. Mimo że bohater zdaje sobie sprawę z historycznych i socjalnych uwarunkowań jego grupy społecznej (rodziny, mieszkańców ubogiej części Limerick) do życia w ubóstwie, wciąż zdarza mu się traktować brak pieniędzy jako oznakę prywatnego niepowodzenia i braku zaradności.

⁴⁹ Szerzej o „uspójnianiu” wspomnień z dzieciństwa badacz pisze: „Czy zapisywanie swoich wspomnień znaczy tylko opisywanie tego, co dostrzega się w pamięci? Wszystko skłania do wymyślania na nowo przeszłości: pamięć ofiarowuje mu [piszącemu – M.K.] kanwę, na której haftuje się strzępy melodii, które trzeba ujednoczyć, ruiny, które trzeba odnowić, jest ona bardziej wyobraźnią niż obserwacją”. Zob. *ibidem*, s. 244.

Wspomnienia i często emocjonalne opisy intymnych odsłon życia autora tylko z pozoru składają się na dylogię o charakterze konfesyjnym. *Popiół i żar* oraz *I rzeczywiście* odbieram raczej jako pierwszoosobową opowieść o trudnym życiu reprezentanta biedy, jako biografie irlandzkiego emigranta. Frank McCourt – narrator i bohater – nie indywidualizuje się na tle prezentowanych historii. Pomimo przedstawienia własnych przeżyć z perspektywy czasowej autor rzadko podejmuje się „rachunku autokrytycznego”⁵⁰ wobec wydarzeń, które go spotkały (albo do których doprowadził, odbierając sobie – co charakterystyczne dla doświadczenia ubóstwa – sprawczość)⁵¹. Uważam, że jego wspomnienia poświęcone są w większym stopniu zjawisku biedy niż jemu samemu. McCourt staje się w ten sposób bohaterem drugoplanowym swojej opowieści, nie dając sobie prawa do wyrażenia (albo odnalezienia) siebie we własnej historii.

Bibliografia

- Ashworth A., Ashworth G.: *Frank McCourt's Limerick: An Unwelcome Heritage?* „International Journal of Heritage Studies” 1998, vol. 4, no 3–4, s. 135–142.
- Baudrillard J.: *Spółczesność konsumpcyjna. Jego mity i struktury*. Przeł. S. Królak. Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2006.
- Bauman Z.: *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy*. Przeł. S. Obirek. Wydawnictwo WAM, Kraków 2006.
- Bauman Z.: *Życie na przemiał*. Przeł. T. Kunz. Wydawnictwo Literackie, Kraków 2004.
- Butler J.: *O performatywnej teorii zgromadzeń*. Przeł. J. Bednarek. Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2016.
- Ciesielska M.: *Wyuczona bezradność: jak jej przeciwdziałać i jak sobie z nią radzić?* https://www.spmiejskagorka.pl/pliki/wyuczona_bezradnosc.pdf [dostęp: 27.04.2022].
- Czarnowski S.: *Ludzie zbędni w służbie przemocy*. W: Idem: *Dzieła*. T. 2: *Studia z historii myśli i ruchów społecznych*. W oprac. N. Assorodobraj, S. Ossowskiego. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1956.
- Czerwińska M.: *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyznanie*. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2000.
- Damon J.: *Wykluczenie*. Przeł. A. Karpowicz. Wydawnictwo Oficyna Naukowa, Warszawa 2012.
- Dornan P., Portela M.: *How Does Where Children Live Affect How They Develop? Evidence from Communities in Ethiopia and Vietnam*. In: *Growing Up in Poverty*.

⁵⁰ Ph. Lejeune: *Miraże dzieciństwa...*, s. 250.

⁵¹ Więcej o zjawisku (braku) sprawczości (*agency*) w biografii osób dotkniętych zjawiskiem biedy: R. Lister: *Bieda...*, s. 153–158.

- Findings from Young Lives*. Eds. M. Bourdillon, J. Boyden. Palgrave Macmillan, London 2014, s. 23–49.
- Farahmandian H.: *Angela's Ashes: Class Struggle and the Dream of Betterment*. „Research on Humanities and Social Sciences” 2013, vol. 3, no 17, s. 78–82.
- Forbes S.: *Performative Identity Formation in Frank McCourt's Angela's Ashes: A Memoir*. „Journal of Narrative Theory” 2007, vol. 37, no 3, s. 473–496.
- Foucault M.: *Historia szaleństwa w dobie klasycyzmu*. Przeł. H. Kęszycka. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987.
- Goffman E.: *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*. Przeł. A. Dzierżyńska, J. Tokarska-Bakir. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.
- Grzybowski S.: *Historia Irlandii*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [et al.] 2003.
- Hagan E.A.: *Defining the Object for Struggle: Epistemology in the Age of Autobiography – Frank McCourt, Angela's Ashes and Seamus Deane, Reading in the Dark*. In: Idem: *Goodbye Yeats and O'Neill. Farce in Contemporary Irish and Irish-American Narratives*. Brill Academic Publishers, Amsterdam–New York 2010, s. 23–51.
- Lejeune Ph.: *Autobiokopia*. Przeł. W. Grajewski. W: Ph. Lejeune: *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*. Red. R. Lubas-Bartoszyńska. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2001, s. 219–241.
- Lejeune Ph.: *Czy można zdefiniować autobiografię?* Przeł. R. Lubas-Bartoszyńska. W: Ph. Lejeune: *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*. Red. R. Lubas-Bartoszyńska. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2001, s. 1–21.
- Lejeune Ph.: *Ironiczna opowieść o dzieciństwie: Vallès*. Red. S. Jaworski. W: Ph. Lejeune: *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*. Red. R. Lubas-Bartoszyńska. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2001, s. 93–119.
- Lejeune Ph.: *Miraże dzieciństwa (wersja w tłumaczeniu skrócony)*. Przeł. R. Lubas-Bartoszyńska. W: Ph. Lejeune: *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*. Red. R. Lubas-Bartoszyńska. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2001, s. 241–269.
- Lejeune Ph.: *Pakt autobiograficzny*. Przeł. A. Labuda. W: Ph. Lejeune: *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*. Red. R. Lubas-Bartoszyńska. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2001, s. 21–56.
- Lejeune Ph.: *Miraże dzieciństwa (wersja w tłumaczeniu skrócony)*. Przeł. R. Lubas-Bartoszyńska. W: Ph. Lejeune: *Pakt autobiograficzny*. Przeł. A. Labuda. W: Ph. Lejeune: *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*. Red. R. Lubas-Bartoszyńska. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2001, s. 21–56.
- Lejeune Ph.: *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*. Red. R. Lubas-Bartoszyńska. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2001.

- Lister R.: *Bieda*. Przeł. A. Stanaszek. Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2007.
- McCourt F.: *I rzeczywiście*. Przeł. H. Pawlikowska-Gannon. Wydawnictwo „Świat Książki”, Warszawa 2000.
- McCourt F.: *Angela’s Ashes*. Scribner, New York 1996.
- McCourt F.: *Popiół i żar. Wspomnienie*. Przeł. H. Pawlikowska-Gannon. Wydawnictwo „Świat Książki”, Warszawa 1999.
- McCourt F.: *Tis*. Simon + Schuster Inc., New York 1999.
- Mitchel J.B.: *Popular Autobiography as Historiography: The Reality Effect of Frank McCourt’s Angela’s Ashes*. „Biography” 2003, vol. 26, no 4, s. 607–624.
- O’Neill B.: *Misery lit... read on*. „BBC News”. [Wydanie internetowe z 17.04.2007]. http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/magazine/6563529.stm [dostęp: 05.04.2022].
- Pine E.: *The Remembered Self: Irish Memoir, Past and Present Selves*. In: Eadem: *The Politics of Irish Memory. Performing Remembrance in Contemporary Irish Culture*. Palgrave MacMillan, New York 2011, s. 50–77.
- Potoczna M, Warzywoda-Kruszyńska W.: *Kobiety z łódzkich enklaw biedy. Bieda w cyklu życia i międzypokoleniowym przekazie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2009.
- Sikorska I.: *Dziecięca trauma – psychologiczne konsekwencje dla dalszego rozwoju*. „Sztuka Leczenia” 2014, nr 3–4, s. 55–70.
- Szmigiero K.: *Misery lit – A Recent Fad or a Genre with Long-standing Traditions?* „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2018, nr 61, z. 3, s. 9–20.
- Środa M.: *Wbrew dobrobytowi. Ludzkie odpady*. W: Eadem: *Obcy – inny – wykluczony*. Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, Gdańsk 2020, s. 175–194.
- Walker R.: *The Shame of Poverty*. Oxford University Press, Oxford 2014.

Magdalena Krzyżanowska – doktorantka w Instytucie Literaturoznawstwa Uniwersytetu Śląskiego, przygotowuje rozprawę doktorską poświęconą recepcji dzieła i postaci Jarosława Iwaszkiewicza we współczesnej literaturze polskiej. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się wokół literatury polskiej XX i XXI wieku oraz studiów nad wykluczeniem społecznym.

E-mail: magdalena.krzyzanowska@us.edu.pl